

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ**  
**ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**Випуск 21**

**Тематичний випуск**

**«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ**  
**АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ**  
**РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ»**

м. Кіровоград – 2014



**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

# **НАУКОВІ ЗАПИСКИ**

**СЕРІЯ:  
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

***ВИПУСК 21***

**Кіровоград – 2014**

ББК 63  
Н – 34  
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – 223 с.

*Збірник наукових праць присвячений актуальним проблемам археології та історії раннього залізного віку та приурочений до ювілею вітчизняної археології – 250-літтю розкопок Мельгуновського кургану.*

#### РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

- Бруяко І.В.** – доктор історичних наук.  
**Кіян О.І.** – доктор історичних наук, професор.  
**Козир І.А.** – кандидат історичних наук, доцент.  
**Левицький О.Г.** – доктор історичних наук.  
**Махортих С.В.** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник.  
**Панченко К.І.** – відповідальний секретар.  
**Парсамов С.С.** – доктор історичних наук, професор.  
**Рассадин С.Є.** – доктор історичних наук, професор.  
**Рафальський О.О.** – доктор історичних наук, професор.  
**Скорий С.А.** – доктор історичних наук, професор (науковий редактор).  
**Стемпнік Анджей** – доктор історичних наук, професор.  
**Філоретова Л.М.** – кандидат історичних наук, доцент.  
**Чорний О.В.** – кандидат історичних наук, доцент.  
**Яблонський Л.Т.** – доктор історичних наук, професор.

#### Рецензенти:

- Борисенко В.Й.**, доктор історичних наук, професор.  
**Казьмирчук Г.Д.**, доктор історичних наук, професор.  
**Троян С.С.**, доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради  
Кіровоградського державного педагогічного  
університету імені Володимира Винниченка  
(протокол № 4 від 24 листопада 2014 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний  
педагогічний університет імені  
Володимира Винниченка, 2014

УДК 903

## ЗОБРАЖЕННЯ ХИЖИХ ПТАХІВ З ЛИТОГО (МЕЛЬГУНОВСЬКОГО) КУРГАНУ

Юрій ПОЛІДОВИЧ (Донецьк)

*У статті аналізуються зображення хижих птахів із ранньоскіфського Мельгуновського кургану. Наводяться паралелі з екстер'єром реальних птахів, аналогії з інших пам'яток. У підсумках визначається місце мельгуновських зображень у палітрі ранньоскіфського "звіриного стилю".*

**Ключові слова:** скіфи, курган, "звіриний стиль", хижий птах, Келермес, Зівіє.

*В данной статье анализируются изображения хищных птиц из раннескифского Мельгуновского кургана. Приводятся параллели с экстерьером реальных птиц, аналогии из других памятников. В выводах определяется место мельгуновских изображений в палитре раннескифского "звериного стиля".*

**Ключевые слова:** скифы, курган, "звериный стиль", хищная птица, Келермес, Зивие.

*In this article analyzes the images of birds of prey from Early Scythian complex – Melhunov kurgan. We give parallel with the exterior of real birds, similar to other attractions. As a result, the place of Melhunov kurgan image in palette of Early Scythian animal style.*

**Keywords:** Scythians, kurgan, animal style, bird of prey, Kelermes, Ziviye hoard.

У вересні 1763 р., у Подніпров'ї за вказівкою генерал-поручика О.П. Мельгунова було розкопано курган Литий, який увійшов до історії як Мельгуновський. Славу кургану приніс комплекс предметів ранньоскіфського часу [1], який багаторазово привертав увагу дослідників. Нині його прийнято датувати серединою – третьою чвертю або ширше – другою половиною VII ст. до н.е. [2, с. 295; 3, с. 282, прим. 1].

Яскравою частиною Мельгуновського комплексу були 17 золотих масивних блях у вигляді хижого птаха [1, табл. II], з яких до нашого часу збереглася лише одна [4, с. 21 – 22], що експонується у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Росія) [5, с. 120] (Рис. 1, 1). Бляхи представляють повнофігурне зображення птаха, відтвореного у проекції знизу, із розпростертими крилами і поверненою у профіль головою. Голова з великим круглим оком, утвореним рельєфним кільцем, і зігнутих, трохи піднятих догори масивним дзьобом із невеликою восковицею і лінією рота у вигляді "вигнутої пелюстки", виділеної рельєфним валиком [6, с. 126]. Шия коротка, тіло рельєфне, груди виділено куточком у вигляді жолобка; так само куточком тіло птаха відділяється від прямого хвоста. Лапи не показано. Посередині тулуба і хвоста проходить ребро, утворене площинами, що сходяться [7, с. 36]. Крила з округлим зовнішнім контуром, серпоподібні, їх гострі кінчики опущено до нижньої лінії хвоста. Верхню частину крила відокремлено жолобком.

Зображення в цілому умовне, хоча у ряді ознак знаходить відповідність у природному екстер'єрі хижих птахів [8, с. 164 – 197]. Перед нами, швидше за все, узагальнений образ представника птахів з роду орлів (*Aquila*). Потужним дзьобом і прямим хвостом зображення нагадує степового орла (*Aquila rapax*) або беркуту (*Aquila chrysaetos*) [8, с. 173 – 176] (Рис. 1, 2). Для орлів-карликів (*Aquila pennata*) є характерним світле забарвлення верхньої частини тіла, яке утворює кут на грудях [8, с. 176 –

177; 9, рис. на с. 107], майже так само, як це жолобком показано на мельгуновських бляхах. Має природне пояснення і лінія на крилах – вірогідно, це розділення нижнього махового пір'я і верхнього покривного, що відрізняються у птахів за розміром, розташуванням і часто забарвленням [8, с. 44; 9, с. 106 – 113]. У той же час, нічого спільного з природним екстер'єром не мають велике кругле око, зігнутий дзьоб із пелюсткоподібною формою рота і серпоподібно вигнуті крила. Це ж стосується і загальної пози птаха, найбільш відповідної до геральдичної.

Округлість контуру крил птаха й інші особливості відтворення його тулуба дозволили Д.С. Раєвському зробити припущення, що “мельгуновський птах представляє, по суті, строго геометричну фігуру, що складається з декількох кіл і дуг” [10, с. 129, рис. 16]. Проте подібний підхід викликав критику з боку Є.Ф. Королькової [11, с. 58]. Округлість загального контуру нижньої частини мельгуновських блях також дозволила В.А. Киселю [13, с. 100, рис. 102 – 103] порівняти їх із зображенням на золотому “обручі” з Криворізького кургану, де представлено коло, над яким височіє контур голови птаха.

Таким чином, зображення хижих птахів із Литого (Мельгуновського) кургану втілюють у собі чіткий стилістичний і композиційний образ, який, на нашу думку, було створено повністю у відповідності до образотворчих традицій скіфського “звіриного стилю”.

На думку Д.С. Раєвського [10, с. 128 – 129], цей тип зображення є вихідним від давньосхідних зразків, серед яких, у першу чергу, виокремлюється зображення птаха на накладній блясі, що прикрашала урартський бронзовий пояс з городища Топрак-кале [10, рис. 15, б]. Називалися й інші, значно віддаленіші у часі давньосхідні аналогії [13, с. 124, рис. 9; 11, с. 58]. Між тим, окрім згаданих Д.С. Раєвським відмінностей між мельгуновським і урартським зображеннями птахів [10, с. 129], відзначимо ще дві принципово важливих, які, на наш погляд, не дозволяють зводити ранньоскіфські зображення до давньосхідної традиції. По-перше, урартське й інші давньосхідні повнофігурні зображення птахів представляють їх у проекції зверху, про що говорить своєрідність трактування оперення, тоді як мельгуновське й інші ранньоскіфські зображення показують їх знизу. По-друге, для давньосхідних зображень хижих птахів характерним є масивний прямий дзьоб із гачкуватим закінченням і довгою прямою лінією рота, що відтворює реальний екстер'єр орлів [8, рис. 86 – 87] (Рис. 1, 2). У більшості випадків так само зображували птахів і на бронзах Луристана, зокрема на штандартах із “хазяїном тварин” [14, р. 147 – 151; 15, р. 146 – 148, 152, 155 – 160]. М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський [6, с. 124, рис. 17] вважають їх за можливі прообрази скіфських і, зокрема, мельгуновських зображень.

Проте яскравою відмітною особливістю мельгуновських зображень є вигнутий дзьоб із пелюсткоподібною лінією рота.

Повнофігурні зображення птахів у ранньоскіфському мистецтві зустрічаються досить рідко [16, с. 104]. Серед них найбільш близькими до мельгуновських є хронологічно одночасні зображення птахів із Келермеських курганів [17, с. 295; 13, с. 124; 11, с. 58]. На золотій діадемі з кург. 1/Ш [18, табл. 28, кат. 15] (Рис. 1, 4) відтворено зображення птахів із розпростертими крилами і поверненою у профіль головою. Наявними є велике кругле око, масивний закруглений дзьоб із короткою восковицею, але без позначеної лінії рота, куточок на грудях і куточок, що відділяє тіло від хвоста. Але у цих птахів, на відміну від мельгуновських, іншими є стилістичне оформлення крил і хвоста, а також їхня форма і розташування.

На дзеркалі з кург. 4/Ш у секторі 6 (за М.І. Максимовою [17]) зображено птаха у польоті, про що свідчить голова, яку відтворено у профіль, але витягнутою за лінією тулуба [17, с. 286, 295, рис. 1; 18, табл. 1] (Рис. 1, 3). У цього птаха крила також мають аналогічне мельгуновському внутрішнє розділення на махове і покривне пір'я та загальні серпоподібні контури, а їхні гострі кінці також закінчуються на нижній лінії хвоста. Але зовнішній контур крил птаха на дзеркалі не такий округлий: у його верхній частині позначено дуже заокруглений вигин у зап'ястку. При певній реалістичності зображення, що досягається, передусім, відтворенням пір'я і розпушеного підтрикутного хвоста, воно в цілому виконане в традиціях скіфського "звіриного стилю": голову і тіло подано чітко у профіль, відтворено тільки одну лапу; в той же час, крила і хвіст зображено в проекції знизу. Подібні за планом зображення птахи є характерними і для грецької архаїчної образотворчості, але там використовувалось інше компонування крил [17, с. 295].

Ще одне близьке зображення птаха, що летить, походить із казахстанського архаїчного кург. 1 могильника Байкара [19, Abb. 40]. У неї подібне до мельгуновського велике кругле око і краплиноподібний куточок рота, але дзьоб має своєрідну форму, а тіло, крила і хвіст при загальній структурній схожості все ж зображено по-своєму. До того ж крила, що також мають округлий зовнішній контур, відтворено немов би розпростертими.

Стосовно зображення відокремлених голів хижих птахів слід зауважити, що найбільш близьким є зображення на золотій стрічці із Зівіє [20, Fig. 147; 21, с. 27] (Рис. 1, 5). Здвоєні та дзеркально розташовані голови птахів прикрашають зовнішній контур стрічки, а в її центральній частині зображено хижаків, аналогічних тим, яких відтворено по краю золотої платівки від горита (?) з Келермеського кург. 4/Ш [18, с. 230, кат. 51, табл. 5]. Для зображень птахів із Зівіє характерні усі головні ознаки мельгуновського типу зображень: велике кругле око, вигнутий масивний

дзьоб із короткою восковицею та пелюсткоподібною формою рота, – але відтворені з деякою специфікою.

У цьому ж колі зображень знаходяться й голови хижих птахів на кінці кістяної шпильки з поселення Пожарна Балка-II у Лівобережному Подніпров'ї [22, рис. на с. 289] (Рис. 1, 6), а також на золотій бляшці з кург. 69 мог-ка Уйгарак у Приараллі [23, табл. XVIII, 20] (Рис. 1, 7).

Ці ознаки характерні також для серії центральноазіатських контурних повнофігурних зображень птахів, яких представлено у своєрідній позі – із головою, поверненою назад і розташованою у контурі крила.

Золоті бляшки з таким зображенням, що також відносяться до другої половини VII ст. до н. е., походять з кург. 5 і 7 могильника Шилікти (Чілікта) у Східному Казахстані [24, табл. XIII, XIV, XXIII, 2] (Рис. 1, 9, 10). Майже аналогічні бляшки знайдено у кург. Байгетобе могильника Шилікти 3 [25, с. 154, 155] (Рис. 1, 12), а також у кург. 2 могильника Талди 2 у Центральному Казахстані [26, фото на с. 14, 15] (Рис. 1, 11). Бронзова бляшка цього типу походить із Зуївського могильника у Прикам'ї [27, табл. XXVI, 3; 28, с. 64, 335]. Подібні птахи також вигравірувано на скелях у горах Єшкиольмес, що у Семиріччі [29, с. 67], в місцині Жалтирак-Таш на Тянь-Шані [30, Рис. 5, 5] та, ймовірно, на плиті № 4/01 із конструкції кургана Аржан-2 у Туві [31, с. 59 – 60].

Окрім цієї серії зображень, близькими до мельгуновських є птахи на бронзовій накладці з кург. 2 могильника Нурманбет I у Казахстані [32, с. 400, рис. 35], яких також відтворено з круглим оком, що виступає, та масивним вигнутим дзьобом пелюсткоподібною форми із восковицею.

З більшою або меншою долею схематизації мельгуновський тип зображення голови хижого птаха представлений на біметалічних чеканах, що датуються в межах VII ст. до н. е. і походять із різних регіонів скіфського світу – від Приаралля до Донбасу і від Волго-Кам'я до Малої Азії [33; 34; 35; 36; ін.] (Рис. 1, 13).

Розглядаючи мельгуновське зображення хижого птаха, М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський дійшли висновку, що воно “виконане в цілому у передньоазійських традиціях” [6, с. 126]. Проте з урахуванням усього наведеного вище, погодитися з таким твердженням складно. Навіть навпаки, можна виділити ряд зображень з комплексів Північного Кавказу і Дніпровського Лісостепу, що мають стилістичні риси мельгуновського типу і відносяться до старожитностей, які хронологічно передують Мельгуновському кургану. Це зображення голів птахів на бронзових палиях із пох. 39 протомеотського Кубанського могильника у Прикубанні [37, с. 45, рис. 3, 6; 38, рис. 53, 2], на кістяних псалиях і пластинах із кург. 2 поблизу с. Жаботин, що у Правобережному лісостеповому Подніпров'ї [39, рис. 3, 5, 1]. Усі ці зображення птахів мають характерні кругле око, що виступає, і загнутий дзьоб, а на обох псалиях – ще й виділену невелику

восковицю. Крім того, для схематичних зображень голів птахів на бронзовій пронизці із Кам'яномостського могильника на Північному Кавказі [40, рис. 76, 5] і на золотих накладних платівках з кургану поблизу с. Квітки на Правобережному Подніпров'ї [41, рис. 11, б] також є характерним загнутий дзьоб.

Варіантом видозміни власне мельгуновського типу зображення голови хижого птаха є схематизоване зображення, на якому виділяється кругле око, що виступає, і довгий, на кінці кільцеподібно загнутий, дзьоб із витягнутою пелюсткоподібною лінією рота; при цьому восковиця, як правило, не позначається. З'являються подібні зображення паралельно із мельгуновськими, про що свідчать пташині голови, розташовані одна за одною по краю бічного виступу піхов меча з келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 7, 8]. На крилі піхов із Мельгуновського кургану [1, табл. III] відтворено своєрідно трактований орнамент у вигляді хвилі, що біжить, у якому можна побачити (порівнюючи із келермеським зображенням) схематизацію ряду голів птахів [42, с. 19, 24]. Так само одна за одною по колу розташовано три схематично зображені пташині голови на ажурній бронзовій бляшці з кург. 33 могильника Уйгарак у Приараллі [23, табл. IX, 9]. Більш умовно-реалістичне зображення голови птаха цього варіанту було знайдене в уйгаракському кург. 69 [23, табл. XVIII, 20] (рис. 1, 7). Майже аналогічне йому зображення походить із комплексу Майемір, що у Гірському Алтаї [43, рис. 4, 2] (Рис. 1, 8), а більш схематизоване, контурне – вигравірувано на дзеркалі з бортиком і центральною ручкою з кург. 2 поблизу с. Герасимівка, що у лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [44, табл. XLVI, 1; 45, с. 42, рис. 11, табл. I, 140]. Подібні ж голови хижих птахів відтворено на руків'ї бронзового ножа з випадкових знахідок у м. Павлодар, що у Східному Казахстані [46, фото 40 – 41, рис. 20] (Рис. 1, 14). А на кінці бронзового псалія з розкопок В.А. Городцова на Західному Більському городищі в лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [47, рис. 32, 21; 48, рис. 3, 8] зображено подібну голову птаха, дзьоб якого закручено у кільце. Подібні більському зображення походять із кург. 1 біля хут. Красное Знамя на Ставрополлі [49, табл. 61 – 62, 102].

Ще один варіант мельгуновського типу зображень голови хижого птаха відрізняється тим, що дзьоб, дугоподібно або кільцеподібно вигнутий, у своїй середній частині трохи піднімається над круглим оком, що виступає. Такими є, в першу чергу, стилізовані зображення на одному з кінців бронзових культових навершів з кург. 15 біля с. Стайкін Верх, що у Посуллі [Ильинская 44, табл. XI, 13], а також зі знахідок біля аула Тауйхабль у Прикубанні [50, с. 120 – 121, 184, кат. 55]. Їх відрізняє виступаюче опукле око і довгий серпоподібно вигнутий дзьоб із невеликою восковицею і пелюсткоподібною формою рота. На прорізному наверші з



Келермеського кург. 1/В також схематично зображено птаха з довгим дзьобом і оком, що сильно виступає [18, табл. 6, кат. 218].

На другій серії зображень відтворено голову птаха з трохи піднятим дзьобом, кінець якого кільцеподібно загнуто. Одна група таких зображень пов'язана з Кавказьким регіоном – на верші з кург. 1 біля хут. Красное Знамя на Ставрополлі [49, табл. 74, 76], на верші псалія (?) з урартської фортеці Тейшебаїні (Кармір-Блур) [51, с. 104, табл. XIX, 1], на бутеролі киджалу з пох. 246 Глійського могильника [52, рис. 18, 2, 3]. Друга група походить зі знахідок у Середньому Придністров'ї [53, с. 149, 150, 156, 157, рис. 2, 2–3; 3, 1–2; 8, 5, 7, 8]. Обидві групи зображень стилістично різні, але їх об'єднує загальна композиційна побудова.

На нашу думку, мельгуновський тип зображення голови хижого птаха частково вплинув на формування ще ряду зображень. Передусім, це зображення грифонів із придніпровського кургану Переп'ятиха [54, с. 38 – 42, фото 7, 8]. Більшістю дослідників відзначалося, що їх (передусім, зображення на срібній із золотим покриттям бляшці) виготовлено під впливом передньоазійського мистецтва [55, с. 95; 56, с. 279; 57, с. 3; 54, с. 41 – 42]. На думку А.Р. Канторовича, у стилі відтворення цих істот поєднуються ранньогрецькі орієнталізуючі риси й елементи власне скіфського “звіриного стилю” [58, с. 199 – 201]. До останніх, зокрема, можна віднести особливості відтворення орлиної голови. На срібній бляшці око зображене у вигляді круглого очного яблука, оточеного рельєфним кільцем, що складається з двох дуг. Подібний прийом характерний для ряду келермеських зображень (там він часто доповнений ще однією верхньою дугою), а також для деяких передньоазійських традицій [12, с. 36 – 37]. На золотих платівках з Переп'ятихи, що є своєрідним наслідуванням срібної [54, с. 39 – 41], кругле око оточене вже суцільним кільцем, що повністю відповідає скіфській традиції. Дзьоб грифона, більш виразно зображений на срібній платівці, трохи відкритий, завдяки чому видно язик. При цьому наддзьобок зображено округлим, із рельєфною лінією рота. Такий прийом більше відповідає скіфському, зокрема мельгуновському типу зображень, ніж давньосхідному, для якого характерний прями́й гачкуватий дзьоб. Округлий наддзьобок має ще декілька грифонів того ж архаїчного часу.

Відомою є також невелика серія зображень різних істот, що мають орлину голову з круглим виступаючим оком і напіввідкритим дзьобом, якого відтворено трохи інакше: наддзьобок показано таким же масивним і вигнутим, а піддзьобок – невеликим, іноді ледве поміченим; при цьому кінчик наддзьобка може бути сполучений із піддзьобком рельєфною лінією. Так зображено монстра з орлиною головою на піхвах мечів із Келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 9; 5, фото на с. 81] і Мельгуновського кургану [1, табл. III, 1; IV, 1], на виробих із Зівіє. Цей самий стилістичний

образ голови хижого птаха відтворено на лапах хижака на руків'ї сокири з Келермеського кург. 1/Ш [18, табл. 11; 5, фото на с. 74], на золотих аплікаціях на срібному блюді й фрагменті золотої стрічки із Зівіє [21, фото на с. 23]. Подібні ж голови птахів зображено у підквадратній композиції на бронзовій бляшці з кург. 51 могильника Уйгарак, що у Приараллі [23, табл. XIX, 5]. На кістяному наверші лука з кург. 3 поблизу с. Нижні Серогози у Степовому Подніпров'ї [59, рис. 6; 60, рис. 6] і бронзовій бутеролі з Реп'яховатої Могили у Правобережному Дніпровському лісостепу [61, рис. 11, 7; 12, 2] дзьоб хижого птаха також відтворено напіввідкритим, але більш подовженим, а око не виступає над дзьобом, а знаходиться з ним в одній площині. Можливо, цей самий стилістичний образ голови хижого птаха відтворено і на кінці кістяного псалія, знайденого у 1964 р. в одному з приміщень Армавірської урартської цитаделі [62, рис. 6]. Ця ж схема зображення голови птаха присутня і на кістяній платівці з городища Кармір-Блур [6, рис. 18, з].

Подальшим розвитком мельгуновського типу зображень хижих птахів, передусім їх відокремлених голів, стали зображення VI ст. до н.е. Головним нововведенням на цих зображеннях є велика восковиця, яка, у ряді випадків, “випрямляє” частину дзьоба і має декоративне оздоблення. На бронзових навершях з Ульського кург. 1 у Прикубанні [63, табл. 58, 61], що мають вигляд великої пташиної голови, чітко виділено восковицю, що складається з трьох розташованих одна за одною пташиних голів. Ці голови складаються з круглого ока і вигнутого дзьоба із пелюсткоподібною лінією рота і закрученим у кільце кінцем, як і у пташиної голови на більському псалії. На серії хрестоподібних блях (з пох. 10/1912 некрополя Ольвії [64, кат. 55], зруйнованого кургану біля хут. Дугіно у дельті Дона [65, с. 84, рис. 1, 5], пох. 3 кург. 3 могильника Аксай у Нижньому Поволжі [66, с. 96, рис. 5, 2] та ін.) три бічні виступи оформлено у вигляді голів хижих птахів, подібних ульським, але їхню восковицю прикрашено поперечними рельєфними валиками. Такий самий прийом оформлення восковиці характерний і для зображень птахів на фігурному кінці дзеркала з кург. 6 (1899 р.) біля с. Басівка у лівобережному лісостеповому Подніпров'ї [44, табл. XXX, 3], а також для зображення на бляшці з Рисовського могильника у Прикам'ї [28, фото на с. 199, 392]. У двох останніх випадках восковиця лише позначена валиками, але структурно не виділяється і не змінює вигнутої форми дзьоба птахів.

Узагальнюючи все, що було викладено вище, можна зробити кілька попередніх висновків, пов'язаних із початковим етапом формування скіфського образотворчого мистецтва:

- Скіфські зображення хижих птахів складаються внаслідок внутрішньої логіки розвитку образотворчості.

- Вже на початковому етапі з'являються основні прийоми зображення хижих птахів, що відповідають головним принципам скіфського “звіриного стилю”.

- У районі Північно-Західного Ірану, зокрема у Зівіє, у другій половині VII ст. до н. е., ймовірно, під час походів, працює група майстрів, що є носіями власної скіфської образотворчої традиції, діяльність яких стала поштовхом і для розвитку “звіриного стилю” на власне “скіфській” території.

- Результатом сприйняття цими майстрами елементів давньосхідної, зокрема, урартської і малоазійської традицій стала поява ряду предметів, знайдених у Зівіє, Келермеських і Мельгуновському курганах (пектораль, піхви мечів, сокира, дзеркало).

- Ймовірно, саме Північно-Західний Іран на той час був регіоном, у якому перетиналися і взаємно збагачувалися образотворчі традиції західних і східних регіонів скіфського світу.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. – 1911. – № 31. – С. 1 – 28.
2. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н. э. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с.
3. Иванчик А.И. Киммерийцы и скифы: культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. – М., 2001. – 324 с.
4. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – 2012. – № 3. – С. 20 – 27.
5. Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 272 с.
6. Погребова М.Н. Раевский Д.С. Ранние скифы и древний Восток: К истории становления скифской культуры. – М.: Наука, 1992. – 260 с.
7. Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. – М.: Восточная лит-ра, 1994. – 208 с.
8. Жизнь животных. Т.5: Птицы / Под ред. Гладкова Н.А., Михеева А.В. – М.: Просвещение, 1970. – 675 с.
9. Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України (польовий визначник). – К., 2002. – 416 с.
10. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э. – М.: Наука, 1985. – 256 с.
11. Королькова Е.Ф. Теоретические проблемы искусствоведения и звериный стиль скифской эпохи: к формированию глоссария основных терминов и понятий. – СПб.: 1996. – 78 с.

12. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 192 с.
13. Кисель В.А. Стилистическая и технологическая атрибуция серебряного зеркала из Келермеса // ВДИ. – 1993. – № 1. – С. 111 – 125.
14. Muscarella O.W. Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art. – New York, 1988. – 501 p.
15. Mahboubian H. Art of ancient Iran : copper and bronze : the Houshang Mahboubian family collection. – London-New York, 1997. – 345 p.
16. Ильинская В.А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. // СА. – 1965. – № 1. – С. 86 – 107.
17. Максимова М.И. Серебряное зеркало из Келермеса // СА. – 1954. – Т. XXI. – С. 283–305.
18. Галанина Л.К. Келермесские курганы. “Царские” погребения раннескифской эпохи. – М., 1997. – 270 с., 44 табл.
19. Parzinger H., Zajbert V., Nagler A., Plesakov A. Der große Kurgan von Bajkara. Studien zu einem skythischen Heiligtum // Archäologie in Eurasien, 16. – Mainz, 2003. – 280 S.
20. Ghirshman R. Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden. – München, 1964. – 452 s.
21. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. – М.: Искусство, 1977. – 232 с.
22. Андриенко В.П. Новые раскопки у с. Пожарная Балка // Археологические открытия 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 289 – 290/
23. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII – V вв. до н. э. – М.: Наука, 1973. – 160 с.
24. Черников С.С. Загадка Золотого кургана. – М.: Наука, 1965. – 189 с.
25. Самашев З., Толеубаев А., Жумабекова Г. Сокровища степных вождей. – Алматы, 2004. – 176 с., ил.
26. Бейсенов А.З. Сарыарка – колыбель степной цивилизации. – Алматы, 2011. – 32 с.
27. Збруева А.В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. – 1952. – № 30. – 352 с.
28. Васильев Ст.А. Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование). Диссертация... канд. ист. наук. – СПб., 2002. – 513 с.
29. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Потапов С.А., Горячев А.А. Петроглифы в горах Ешкиольмес. – Алматы: “OST – XXI век”, 2005. – 226 с.
30. Шер Я.А., Миклашевич Е.А., Самашев З.С., Советова О.С. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. – Кемерово, 1987. – С. 70 – 78.
31. Чугунов К.В. Плиты с петроглифами в комплексе кургана Аржан-2 (к хронологии аржано-майэмирского стиля) // Тропой тысячелетий: К юбилею М.А. Дэвлет. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. – С. 53 – 69.
32. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303 – 433.
33. Курочкин Г.Н., Субботин А.В. Боевые чеканы (клевцы) с головкой хищной птицы между бойком и втулкой в азиатской и европейской частях скифского мира (к

проблеме происхождения и распространения) // Античная цивилизация и варварский мир. – Ч. II. – Новочеркасск, 1993. – С. 59 – 65.

34. Подобед В.А. К вопросу о биметаллических чеканах // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н.э.). – Тирасполь, 1994. – С. 181 – 185.

35. Васильев Ст.А. Ананьинские зооморфные чеканы: оружие или символ? // Вестник молодых ученых. Серия: Исторические науки. № 1. – СПб., 2001. – С. 30 – 37.

36. Балахванцев А.С. Биметаллический клевец из Бугуруслана и некоторые проблемы раннескифской истории // Древность: историческое знание и специфика источника. – Вып. V. – М., 2011. – С. 41 – 49.

37. Анфимов Н.В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского) // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35 – 51.

38. Вальчак С.Б. Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы. – М.: Таурс, 2009. – 292 с.

39. Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля. // СА. – 1963. – №2. – С. 158 – 170.

40. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наук. думка, 1976. – 220 с.

41. Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 39–58.

42. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 7 – 30.

43. Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае. // КСИИМК. – 1947. – Вып. XVIII. – С. 9 – 17.

44. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наук. Думка, 1968. – 267 с.

45. Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI – III вв. до н. э. – Т. I. – М.: Изд-во “Индрик”, 2002. – 352 с.

46. Археологические коллекции Павлодарского историко-краеведческого музея / Сост. Пересветов Г.Ю. – Павлодар: ТОО НПФ “Эко”, 2006. – 116 с.

47. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворсклі. – К.: Наук. думка, 1967. – 188 с.

48. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М.: Наука, 1976. – С. 194 – 209.

49. Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – М., Берлин, Бордо, 2006. – 309 с.

50. Канторович А.Р., Эрлих В.Р. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи VIII – III вв. до н. э. – М., 2006. – 232 с., илл.

51. Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. – М.: Наука, 1985. – 152 с.

52. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII – VI вв. до н. э. – М.: Наука, 1980. – 94 с.

53. Бандрівський М. Образотворчі традиції на заході Українського Лісостепу в VII – напочатку VI ст. до нар. Хр.: витоки і причини трансформації // Археологический альманах. – № 21. – Донецк, 2010. – С. 145 – 177.

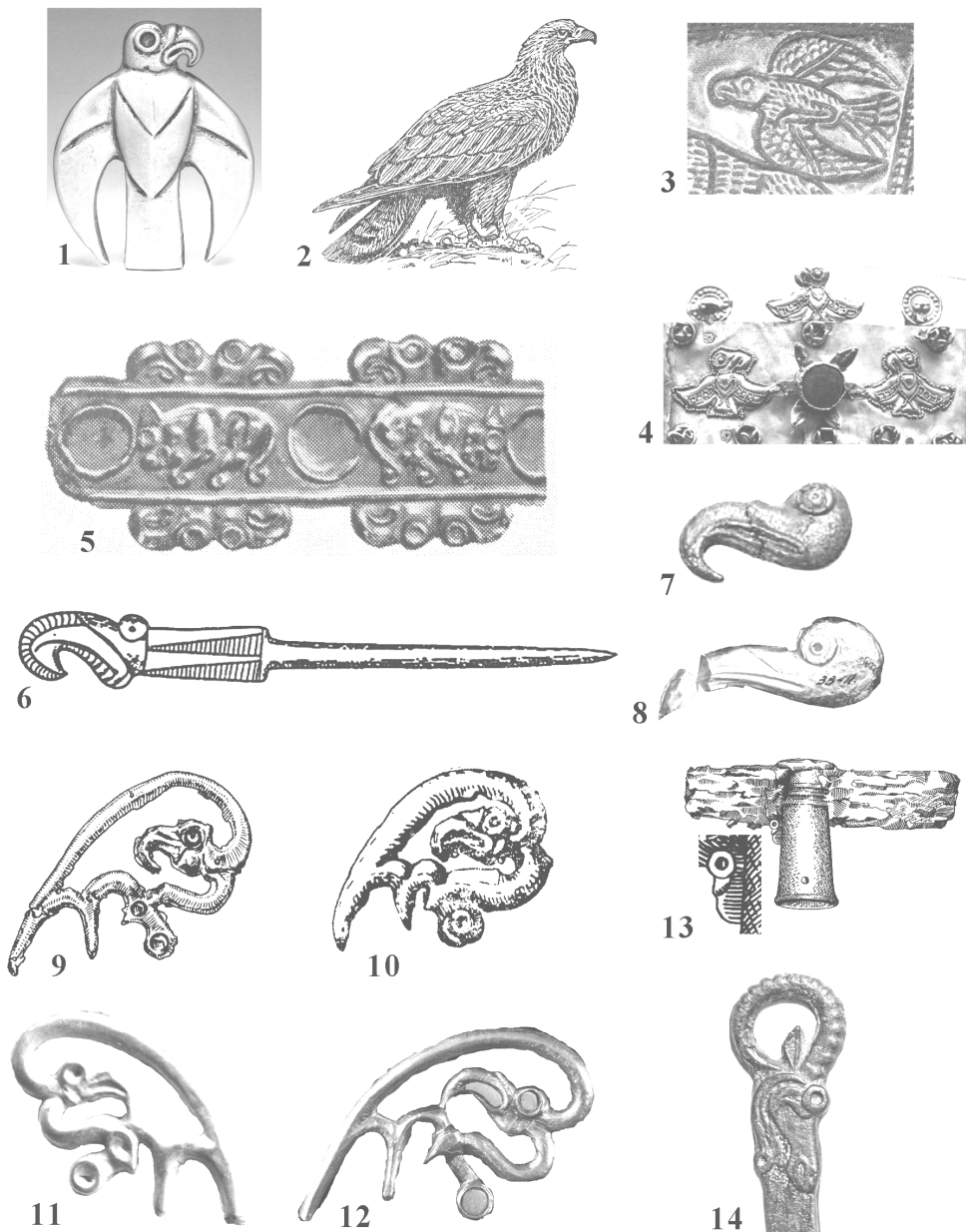


54. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. – К.: Наук. Думка, 1990. – 124 с.
55. Тереножкин А.И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954. – С. 94 – 111.
56. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – К.: Наук. думка, 1983. – 380 с.
57. Шкурко А.И. Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы (Труды ГИМ. Вып.54). – М., 1982. – С. 3 – 9.
58. Канторович А.Р. Истоки и вариации образов грифона и грифоноподобных существ в раннескифском зверином стиле VII – VI вв. до н. э. // Изобразительное искусство в археологическом наследии // Археологический альманах. – № 21. – Донецк, 2010. – С. 189 – 224.
59. Браун Ф.А. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. // ИАК. – 1906. – Вып. 19. – С. 81 – 116.
60. Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства // СА. – 1968. – № 4. – С. 27 – 45.
61. Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 31 – 63.
62. Тирацян Г.А. Урартский Армавир (По данным археологических раскопок) // Культура Востока: древность и раннее средневековье. – Л., 1978. – С. 106 – 112.
63. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага-Ленинград: Артия-Искусство, 1966. – 120 с., илл.
64. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. Каталог одной коллекции. – Л.: Искусство, 1988. – 184 с.
65. Копылов В.П. Новые данные о связях населения дельты Дона в V в. до н. э. // Донские древности. – Азов, 1992. – Вып. 1. – С.78 – 87.
66. Дьяченко А.Н., Мэйб Э., Скрипкин А.С., Клепиков В.М. Археологические исследования в Волго-Донском междуречье // Нижневолжский археологический вестник. – Волгоград, 1999. – Вып. 2. – С. 93 – 126.

#### ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Полідович Юрій Богданович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею.

*Наукові інтереси:* проблеми скіфської археології, зокрема скіфського “звіриного стилю”.



**Рис. 1. Хижі птахи у природі та ранньоскіфському “звіриному стилі”:** 1 – Литий (Мельгуновський) курган (Подніпров’я); 2 – степовий орел; 3–4 – Келермеські кургани (Прикубання); 5 – Зівіє (Північно-Західний Іран); 6 – поселення Пожарна Балка-II (Поворскля); 7 – мог-к Уйгарак, к.69 (Приаралля); 8 – Майемір (Алтай); 9 – мог-к Шилікти/Чілікта, к.5 (Східний Казахстан); 10 – мог-к Шилікти/Чілікта, к.7 (Східний Казахстан); 11 – мог-к Талди-II, к.2 (Центральний Казахстан); 12 – мог-к Шилікти 3, курган Байгетобе (Східний Казахстан); 13 – мог-к Уйгарак, к. 84 (Приаралля); 14 – м. Павлодар (Східний Казахстан).